

GEOGRAFICKÁ EVIDENCE A SOCIÁLNÍ IMAGINACE HRANICE. LITERÁRNÍ A VÝTVARNÉ REPREZENTACE HRANICE V REFLEXI J. A. KOMENSKÉHO V 19. A 20. STOLETÍ

Lenka Řezníková

Geographical Evidence and Social Imagination of Borders.
19th and 20th Century Literary and Artistic Representations
of Borders Reflecting on the Work of Comenius.

The topos of leaving into exile has been established in the 19th century as an integral part of biographies of Comenius. Scenes of 'farewell to homeland' became the subject of numerous literary and artistic representations, which stabilized, canonized, and gradually modified its basic components. They focused, among other things, on the border where the scene usually took place. The border tended to be depicted as an administrative and geographical institution, one that was to the exiles-to-be not only semantically significant but also clearly recognizable. Upon closer examination of texts and visual artefacts, however, it turns out that in a number of representations, all geographic evidence is notably absent and rather just simulated by narrative suggestions.

Lenka Řezníková (*1970), působí ve Filosofickém ústavu AV ČR, v. v. i.,
reznikova@flu.cas.cz

Keyword: Jan Amos Komenský, memory, representation

Téma „Komenský a hranice“ implikuje v české kulturní paměti zdánlivě jasný a stabilní topos. Od počátku 19. století, kdy se objevuje, líčily desítky literárních i výtvarných reprezentací slavnou scénu „Komenský se loučí s vlastí“. Ve své podstatě jednoduchý narativ byl sestaven z diskurzivně předkonfigurovaných komponent, které odpovídaly dobovým očekáváním, a působil proto zcela věrohodně.

Scéna nebudila pochybnosti ani co do stupně emocionality, ani co do fakticity. Svou kvazimimetickou výstavbou uspokojovala nároky vizuální představivosti a ani v její narativní logice nebyly prakticky po celé 19. století identifikovány žádné zásadní deficity.

Jako věrohodný však fungoval mýtus jen za jistých okolností, v afirmativním národním kontextu. Mimo tento kontext a v nových společenských koordinátách začala logika vyprávění ztrácet na samozřejmosti a pod zdáním mimetických postupů začaly prosvítat diegetické prvky. Předmětem prvních zásadnějších reflexí se reprezentace odchodu Komenského do exilu (tedy nikoli sám akt odchodu, nýbrž akt jeho reprezentování) staly za první světové války, a pak – z poměrně pochopitelných důvodů – především v roce 1928, v době příprav oficiálních oslav 300. výročí odchodu Komenského do Lešna. Jiří Václav Klíma, docent pedagogiky na Univerzitě Karlově, který se ve 20. letech zabýval mimo jiné i Komenského didaktickými spisy, v únoru 1928 napsal do Národních listů krátkou skicu, v níž si položil zcela prostou otázku: „Kdy a kde opustil J. A. Komenský vlast?“⁴¹

Otázka to byla prostá, nikoli však banální. Jak se ukázalo, rozkryla poněkud nečekaný deficit celé předchozí tradice zobrazování Komenského cesty do exilu. Desítky reprezentací sugerovaly v živých barvách událost, o níž s určitostí nevěděly takřka nic a o níž v podstatě ani nic vědět nemohly. Nejen proto, že k ní nebyly náležité prameny, ale především proto, že se jako událost patrně nikdy nestala. Tyto inscenace sugerovaly poměrně detailní obeznámenost s průběhem události, byly ale čistou imaginací. Nepopisovaly událost, nýbrž ji vytvářely. Samotný způsob prezentace, zdánlivě informovaný a informativní, přitom potřebu informací odsouval. To se týkalo i topografické identifikace místa, kde Komenský hranici překročil. Autoři si zpravidla vystačovali s pouhým odkazem k „hranici“, na kterou byla klíčová scéna loučení situována. Z asymetrie mezi mírou emotivní investice, kterou autoři do scény vkládali, a limitovanými nároky na její geografickou určitost vyrůstá celý konglomerát otázek, které nás odvádějí k širším souvislostem kulturních dějin 19. a první poloviny 20. století, zejména k otázkám po vztahu sociálního a prostorového myšlení a po společenské relevanci kartografického zápisu prostoru.

Cílem této studie není určit místo, kde Komenský překročil hranice, což ostatně nebude možné vyřešit patrně ani v budoucnu jinak než hypotézou. Studie chce spíše poukázat na kulturní podmíněnost imaginování hranic, a pokud si pokládá zcela konkrétní otázku, pak nikoli: Kdy a kde Komenský opustil české

1 JIŘÍ V. KLÍMA, *Kdy a kde opustil Jan Amos Komenský Čechy? K třístému výročí jeho odchodu do ciziny*, Národní listy 68/1928, (5. února 1928), Vzdělávací příloha.

země?, nýbrž spíše: Kdo, kdy a proč si tuto otázku vůbec položil. Modely prostorové lokalizace scény, jejich nepřesnosti a rozpory, tu ukazují, do jaké míry byla důvěryhodnost reprezentací vázána na historický kontext a do jaké míry to byl právě tento historický kontext, co primárně diegetické strukturu propůjčovalo mimetický status. Materiál, který studie zpracovává, je tedy komeniologický, je však vztažen k obecnějším otázkám po vztahu mezi evidencí a sugescí. Reprezentace inscenující Komenského loučení s vlastní jsou zde analyzovány s cílem ukázat, jak podléháme dojmu, že něco je zřejmé. Byla to přitom do značné míry právě ona zdánlivě nevinná otázka, kde Komenský hranici překročil, která ve chvíli, kdy se stala předmětem důslednějších reflexí, celou scénu loučení znedůvěryhodnila.

Hranice jako myšlenková figura

Klíčový význam měla v inscenacích Komenského loučení s vlastní právě myšlenková figura a instituce hranice. Nikoli náhodou přitom právě 19. století přineslo výrazné posílení jejího společenského statutu. Jednak ve spojitosti s nástupem národních hnutí, jednak v důsledku výrazné teritorializace myšlení, která ale s etablováním národní ideologie úzce souvisela. Národ byl do značné míry ztožněn se svým teritoriem, a stal se tak de facto sám prostorovou, teritoriálně vymezenou entitou. Bezprostředním impulzem k posilování diskurzu hranic se staly hned na prahu 19. století zejména napoleonské války, důležitou roli tu ale sehrála i proliferace kartografie, která ve střední Evropě nabývala na významu spolu s centralizací státní moci od sklonku 18. století² a která upevňovala teritoriální aspekty prostorového myšlení.

Právě tehdy se také vedle zemských hranic objevují na mapě zcela nové typy hranic, které byly produktem nových, tematických map. Tato nová kartografická praxe souvisela s centralizací a byrokratizací státní správy, která začala systematicky sbírat nejrůznější typy statistických informací o obyvatelstvu, společnosti či ekonomice, a v tomto smyslu hranice naturalizovala jako objektivně dané a empiricky prokázané nástroje členění prostoru. Ze statistických šetření mezi jinými vzešla například i instituce jazykové hranice, která se ve druhé polovině

2 WALTRAUD HEINDL, *Funktionswandel und Symbolwert der Grenzen. Grenzen und die staatlich-soziale Entwicklung im Habsburgerreich von der Mitte des 18. Jahrhunderts*, in: *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*, (ed.) Peter Hasslinger, Frankfurt am Main 1999, s. 35.

19. století profilovala jako hranice národnostní a jako taková se stala ožehavým politickým tématem v řadě zemí Evropy, mezi jiným i v českých zemích.³

I tento zjevný vztah mezi praxí národnostní separace a redefinováním jazykové hranice jako hranice národnostní ukazuje na sociální povahu této instituce. Skutečnost, že hranice není jen pouhá linie vedená v geografickém prostoru, nýbrž především sociální instituce, která do prostoru promítá aktuální formy sociálních vztahů, konstatoval už na přelomu 19. a 20. století německý sociolog a zakladatel sociologie prostoru Georg Simmel. V jeho pojetí není hranice primárně prostorovou kategorií, která má sociální konsekvence, nýbrž především produktem sociální praxe rozhraničování, která odráží na jedné straně procesy identifikace a inkluze, na straně druhé procesy distancování a exkluze. Tato sociálně definovaná kulturní praxe je pomocí figury hranice do prostoru pouze zpětně promítána.⁴

Ať už s odvoláním na Simmela nebo bez něho chápou i soudobé kulturní vědy hranici především jako mentální kategorii, která „mimo mentální schopnosti – rozum, představitivost a paměť – sama o sobě neexistuje“.⁵ Také proto není konkrétní geografická evidence hranice pro společenství často tím nejpodstatnějším. V řadě případů, kdy je hranice inscenována, hraje naopak primárně roli emblematickou. A to byl i případ Komenského odchodu do exilu, jak jej inscenovaly reprezentace 19. století. Stěžejní tu byl především kognitivní akt vymezení, který je nezbytný, jak ukázal Niklas Luhmann, pro existenci každého sociálního systému.⁶ Ani tady nebyla zemská hranice primárně geografickou institucí, u níž by bylo rozhodující, kudy vede, nýbrž jedním ze znaků národa a nástrojů národní identifikace. Měla tedy primárně nikoli spaciální, nýbrž sociální rozměr.

Hranice mezi emblémem a evidencí

Na tento emblematický význam ukazuje také několik indicií. Předně byla topika zemské hranice zmiňována ve vztahu ke Komenskému ve vícere životopisné

3 LUBOŠ VELEK, ALICE VELKOVÁ, *Vnímání národnostní identity u venkovského obyvatelstva v Čechách na počátku 19. století*, in: *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století/Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, (edd.) Jiří Pokorný, Luboš Velek, Alice Velková, Praha 2007, s. 46.

4 GEORG SIMMEL, *Soziologie des Raumes*, in: *Gesamtausgabe, VII. Aufsätze und Abhandlungen 1901–1908*, (ed.) Rüdiger Kramme, Frankfurt am Main 1995, s. 141.

5 MARKUS BAUER, THOMAS RAHM, *Vorwort*, in: *Die Grenze. Begriff und Inszenierung*, (edd.) Markus Bauer, Thomas Rahm, Berlin 1997, s. 7.

6 NIKLAS LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main 1984.

souvislosti, jen v souvislosti s jeho odchodem do exilu však byla systémově relevantní. První reference, méně častá a také takřka neemocionalizovaná, se týká odchodu Komenského na studia do Herbornu v roce 1611. V této souvislosti, jak lze ostatně očekávat, nebylo překročení hranic inscenováno jako „událost“ a nebylo ani narativně, ani vizuálně výrazněji opracováno. Instituce hranice tu neměla žádný konkrétnější geografický obsah, byla ryze myšlenkovou figurou k odlišení významů „tady“ a „tam“, „doma“ a „v cizině“. Vysokoškolská peregrinace nebyla, a to ani v případě odchodu na německé univerzity, konotována negativně, zahraniční zkušenosti naopak zvyšovaly prestiž dosaženého vzdělání. Rozhodující byla dobrovolnost odchodu a možnost návratu. Jedinou nepřijemnou okolností byla konfrontace s názorem německých nacionalů, že když Komenský získal vzdělání v Německu, náleží tedy svým vzděláním také k německé kultuře. Ani tyto národnostně motivované invectivy však neimplikovaly téma hranice jako geografické instituce a netematizovaly ji jako topografickou entitu, již je třeba přesněji situovat v prostoru. Výraznější pozornosti se nedostalo ani vynucenému odchodu Komenského z Moravy do Čech, který následoval po porážce stavovského povstání počátkem 20. let 17. století. Dominantní národní diskurz tak marginalizoval alternativní zemskou identitu.

Emocionální investici vykazují až reference týkající se odchodu Komenského z Čech v únoru roku 1628. Příznačně se tak ale stává až na prahu 19. století. Sám Komenský zmiňuje odchod do Lešna ve svém polemickém spise *Continuatio admonitionis fraternae (Pokračování v bratrském napomínání)* z roku 1669, jehož autobiografickou část vydal ve 20. letech 20. století, v době kulminující prvorepublikové glorifikace Komenského, v českém překladu Josef Hendrich.⁷ Text navazoval na předchozí Komenského polemiku se Samuelem Maresiem a jemu byl také jako její pokračování adresován. Tato autobiografická část *Kontinuace* příznačně začíná právě odchodem do Lešna, stejně příznačně se však o hranici ani v nejmenším nezmiňuje. Komenský pouze věcně a stručně konstatuje, že v důsledku nových poměrů byl v roce 1628 nucen spolu s dalšími evangelickými kazateli odejít z českých zemí: „Když císař Ferdinand, toho jména druhý, vypověděl kazatele evangelických církví z celých Čech a Moravy (zároveň se všemi, kteří nechtěli změnit náboženství, nevyjímaje ani šlechtu), tu vystěhovali jsme se r. 1628 do sousedních krajů Německa, z velké části také Uher; já s mnohými jinými jsem byl zanesen do Lešna v Polsku a dal jsem se přidržeti ke školským pracím.“⁸

7 JAN AMOS KOMENSKÝ, *Jana Amose Komenského Vlastní životopis*, Praha 1924.

8 J. A. KOMENSKÝ, *Jana Amose Komenského Vlastní životopis*, s. 19.

Ani starší biografické texty z pera autorů, jako byli kupříkladu Pierre Bayle⁹ či Johann Christoph Adelung,¹⁰ jež byly zpravidla součástí větších biografických sbírek nebo později konverzačních slovníků, se nad epizodou nepozastavovaly a je zřejmé, že překračování hranice nebylo v kulturním kontextu, jež reprezentovaly, předmětem modelově propracovaných tematizací. Autory těchto textů byli zpravidla učenci, pro které byla peregrinace běžnou součástí akademického života, a necítili tedy patrně ani v případě Komenského potřebu narativně se s ní vypořádávat a tematizovat konkrétní okamžik přeshraniční transgrese jako cosi bytostně důležitého. Necítil ji ostatně ani zmíněný Pierre Bayle, který byl sám v době sílícího tlaku vůči francouzským hugenotům nucen odejít, podobně jako Komenský, do Holandska, a sdílel tak do značné míry jeho osud. Překročení hranice nezmiňovali ani starší domácí autoři, jako byl Bohuslav Balbín.¹¹ Ani jeho zemský patriotismus jej v pasážích o Komenském nevedl k intenzivnější reflexi instituce hranice. Dlužno však dodat, že Balbínovy pasáže o Komenském byly jen velmi stručné.

Patrně prvním významným textem, který topos přechodu hranice opracovává a který epizodu narativně zvýznamňuje, je náčrt Komenského životopisu z pera Františka Palackého, publikovaný v roce 1829 v Časopisu českého musea. V jeho podání začíná líčení nápadně bobtnat pod tíhou vlastenecké rétoriky: „Komenský na konci měsíce ledna 1628 v kruté zimě svou konečně opustil. Přišedše na hranice, kteréž dělí Čechy od Slezska, poklekli všichni na kolena svá, s pláčem a s mnohými slzami ku pánu bohu se modlíce, aby milosrdenství svého neodvrátil konečně od milé vlasti, aniž simě slova svého v ní utlačití dal. Dne 8. února dostali se do Lešna Polského.“¹²

Diskrepance mezi strohým líčením Komenského na straně jedné a Palackého romantizující konstrukcí na straně druhé ukazuje na posílení motivu hranice v kontextu vlasteneckého patriotismu počátku 19. století. Sémantická adaptace epizody, líčící Komenského odchod z českých zemí, posilovala nejen ruku v ruce s narativní dramaturgií pobělohorských poměrů a emotivní viktimizací exulantů,

9 PIERRE BAYLE, *Comenius (Jean Amos)*, in: Týž, *Dictionnaire historique et critique I*, Rotterdam 17153, s. 979–982.

10 JOHANN CHRISTOPH ADELUNG, *Jan Amos Comenius*, in: Týž, *Geschichte der menschlichen Narrheit*, Leipzig 1785, díl 1, s. 196–235.

11 BOHUSLAV BALBÍN, *Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého*, Praha 1869, s. 140–141.

12 FRANTIŠEK PALACKÝ, *Život J. A. Komenského* [1829], in: *Drobné spisy Františka Palackého*, III. Spisy aesthetické a literární, (ed.) Leander Čech, Praha 1903, s. 373.

nybřz i zpřítomněním hranice ve stylizaci celé scény. Na rozdílnosti obou verzí se sice nepochybně podepsaly i okolnosti vzniku a určení obou textů, například i to, že Komenský psal text právě jako obranu proti konkrétním výtkám Samuela Maresia, a autobiografický narativ tak sledoval specifické cíle, přesto je zřejmé, že počátkem 19. století nabývá spolu s nacionalizací společnosti topika hranice výrazně na relevanci.

Podobný rozdíl formulace, který dokládá postupné prorůstání společenského diskurzu figurou hranice, se opakuje i v případě určení poslední fáze pobytu Komenského v Čechách, u jeho ochránců v Podkrkonoší. Komenský sám psal v předmluvě k amsterodamskému vydání svých didaktických spisů, že se tehdy spolu s několika dalšími kněžími skrýval na statcích pana Sádovského „nedaleko pramenů Labe“,¹³ jak také citují mnohé texty, počínaje Palackým. Kartograf Komenský přikládal již při práci na své mapě Moravy velkou pozornost právě řečkám, a jak je patrné, prameny Labe byly pro něho výraznější geografickou koordinátou než neurčité horskou krajinou se táhnoucí zemské hranice. Na sklonku 19. století byl ale Komenského neutrální geografický údaj jaksi automaticky přečten v novém sémantickém kódu. Dominantní kvótou v něm už nebyly prameny Labe, nybřz příznačně právě blízkost hranice. Tentýž Komenského úkryt byl nyní situován „na samých hranicích vlasti“.¹⁴ Spojení „nedaleko pramenů Labe“ zůstává zachováno právě jen jako přímý citát z Komenského.¹⁵

Národní relevanci diskurzu hranice ostatně dokládá i skutečnost, že v Palackého německém pojednání o Komenském, které vyšlo v německých *Monatshefte des vaterländischen Museums in Böhmen* v témže roce jako jeho český životopis a které bylo určeno německým čtenářům a akademickému světu, bychom emotivní epizodu loučení s vlastí rovněž hledali marně.¹⁶ Svůj význam měla výlučně v okruhu českých vlastenců.

Palackého inscenace obrazu loučení s vlastí, jak ji představil v *Časopisu českého musea*, situovaná na zemské hranice, se stala matricí, kterou přebírala řada dalších autorů. V důsledku četných reedicí i zkrácených výtahů Palackého imaginativní

13 JAN AMOS KOMENSKÝ, *Didacticorum operum pars prima*, in: Týž, *Opera omnia*, XV, sv. 1, (ed.) Dagmar Čapková, Praha 1986, s. 31: „Eramus evangelici pastores, caesareo edictò totà jam Bohemia et Moravia proscripti, aliquo numerò in Bohemiae montibus prope Albis fontes apud baronem Georgium Sadvoski de Sloupna latitantes.“

14 *Slovanský kalendář na přestupný rok 1872*, Praha 1872, s. 84.

15 Například FRANTIŠEK J. ZOUBEK, *Život Jana Amosa Komenského*, Praha 1892, s. 50.

16 Český překlad FRANTIŠEK PALACKÝ, *O J. A. Komenském a jeho spisech* [1829], in: *Drobné spisy Františka Palackého*, III. Spisy aesthetické a literární, s. 395–412.

popis svým způsobem zlidověl. Řada textů používala přesné formulace Palackého, aniž by však na Palackého odkázala. V nepřetržitě hře intertextů se epizoda ukotvovala v národní paměti. Současně byla stále podrobněji vizualizována a v popisu přibývalo fiktivních prvků. Domyšlené detaily prohlubovaly imaginaci, posilovaly dramaturgii scény a také její emotivní složky. Kupříkladu v roce 1893 v biografickém náčrtu věnovaném postavě Komenského, jenž se jinak svou dikcí hlásil spíše k odbornému typu textů, fabuloval jeho autor Jan Mrazík: „Blíží se k hranicím země české. Hovor stává se tlumenějším, ano docela umlká. Již ocitli se na samé hranici země hluboké zachovávající mlčení. Každý ztápí mysl v dojmech vlastního hoře. Však jeden ohlédl se tu – a ticho přerušeno. Z prsou vyrval se mu srdcervoucí, zoufalý výkřik: *Vlasti drahá!* – a všichni v bolestný vypuknou pláč a jako šílení vrhají se na zem, líbajíce, žehnajíce a slzami kropíce tuto tak předrahou jim půdu. A když krajní bol jejich nářkem a pláčem zmírněn, vysílají ústa jejich modlitby vroucí k nebesům i dojemné zpěvy žalmové rozléhají se krajinou.“¹⁷

Snad největší obrazotvornost prokázali – avšak za cenu totálního zmatení prostorových souřadnic scény – autoři divadelních her.¹⁸ Pasáže líčící odchod exulantů tu z žánrových důvodů nesnesly emblematické zkratky a zámlky. Postavy zde byly jednoduše přivedeny na hranici a do úst jim byly vkládány symptomaticky stylizované dialogy, které posilovaly dramatickou osudovost celého výstupu.

Vedle psychického utrpení exulantů, plynoucího ze ztráty vlasti, sugerovaly texty s jistou stoupající snahou o empatii také utrpení fyzické, spjaté se zimním pochodem přes hraniční horský masiv. Již Palacký neopomněl vzít v potaz, že exodus se uskutečnil na přelomu ledna a února, a jeho zmínka o „kruté zimě“ se stala obligátní součástí toposu v celé další tradici. Evokace zimy, dotírající na poutníky, předznamenává i celou rozsáhlou scénu loučení v životopisně pojaté historické hře Jan Amos Komenský, kterou psal pro velké oslavy Komenského v roce 1892 Jan Pelíšek: „Už bez mála by člověk kles / toť věru pracná cesta dnes. / A zima pořád veliká, / až do kostí to proniká.“¹⁹ V textech vzniklých později,

17 JAN MRAZÍK, *Jan Amos Komenský*, Praha 1893, s. 74–75. Místo později převzal, aniž by však citoval, například INNOCENC HOŠTÁLEK, *Jana Amosa Komenského život a dílo v obrazech*, Praha 1939, s. 25–26.

18 JAN PELÍŠEK, *Jan Amos Komenský*. Historická hra pro lidové jeviště. Na oslavu 300leté památky narození Komenského, Praha 1892; JOSEF VÁCLAV FRYČ, *Pobělohorci*. Tragédie o pěti jednáních, Praha 1885; ARNOŠT DVORÁK, *Bílá hora*. *Tragédie národa o deseti scénách*, Praha 1924 ad.

19 J. PELÍŠEK, *Jan Amos Komenský*, s. 68.

v průběhu 20. století, je evokace zimy místy ještě vyhocenější: „Brodili se hlubokými závějemi, krok za krokem postupovali, starci a děti brzy unaveni posedali, ale ostatní zástup je pobízel, aby cestou neumrzli. Byla to cesta zlá, severák fičel, řezal do očí, prsty na rukou bolely, jako by měly upadnouti, v chatrných střevičích nohy umrzaly a nebylo mezi nehostinnými kopci kam se uchýlit.“²⁰

Právě snaha vykreslit všechny obtíže „poslední cesty“ tak na jedné straně vedla k upevnění povědomí o době odchodu (až na zcela ojedinělé výjimky kladli autoři přesun explicitně do zimních měsíců, v případě výtvarných inscenací do zasněžené krajiny), na straně druhé však byla v jejím důsledku poněkud zatemněna topografie přesunu včetně inscenace vlastní hranice. Někteří autoři zmiňovali vozy a silnici, jiní, kteří kladli důraz na zmíněnou obtížnost zimní cesty, naopak sugerovali pěší pochod horskou scenérií. Zvláště zmateně pak působí texty, které se snažily obě komponenty propojit a hovoří současně o vozech a silnici a současně o horských temenech Krkonoš.

Na rozdíl od podrobného domýšlení scény na úrovni postav a vyhocené emotivity jejich chování byl hranici samotné věnován prostor podstatně menší. Hranice je intuitivně pojímané místo, které se vzpírá bližšímu určení a popisu. Většina textů a výtvarných artefaktů implikuje velmi neurčitou horskou krajinu, do níž je stejně neurčitě situována hranice. Exulanti zpravidla v těchto líčeních dorazí na hranici a tam se odvíjí akt loučení. Ze způsobu, jak je hranice reprezentována, vysvítá, že byla vnímána jako linie, tedy nikoli jako široké pásmo nebo dokonce celý horský masiv, jak tomu bylo ve starších dějinách. Právě jen na určitém konkrétním místě protínala hranice exulantům cestu. Prakticky žádný z textů se však nezabývá otázkou, jak exulanti vlastně poznali, že jsou na hranici. Sugescie jakési automatické identifikace hranice byla natolik silná, že potřeba znaku, který by zvěrohodnil identifikaci hranice, nebyla nastolena.

Palacký přešel otázku strohým konstatováním „přišedše na hranice [...] poklekli všichni“²¹ a jeho matrici, jak zmíněno, přebírali bez zaváhání další autoři ještě na sklonku 19. století. Tento deficit vyvstává tím nápadněji, že řada textů z téže doby explicitně pracuje s neurčitostí hranice. Například v jedné z povídek Jana Dunovského se dva mladíci vydávají z Čech do Lince a jeden z nich upozorní druhého, že se blíží k hranicím: „Čerpaje ze svých zkušeností, upozornil jsem ho, že přijdeme brzy na hranice. ‚To se podivíš!‘ Stal se poněkud zvědavým: Hranice! Kterak asi vyhlížejí?“ vytahoval ze mne. Mně tanul na mysl hluboký

20 FRANTIŠEK PRAŽŤÁK, *Ráj srdce*, Praha 1958, s. 136–137.

21 Srov. pozn. 13.

příkop, vysoká hradba, nebo něco takového, nepronel jsem se ale se svým náhledem. ‚Hranice! Hm... Jakž by mohly vyhlížet?‘ [...] ‚Jdeme již hezky dlouho, s vrchu do vrchu a zase s vrchu, posud však nenalézám příležitosti, abych mohl příteli hrdě ukázat: ‚Zde máš hranice!‘“²²

Konečně se jej zmocní tušení: „Což kdybychom snad již byli v Rakousích? [...] Mráz mě přeběhl. Byti v Rakousích a nic o tom nevědět! [...] Byl jsem velmi z toho rozmrzen. Strojil jsem k příhodnému okamžiku píseň: ‚Zasvití mi, ty slunko zlaté, na poslední z vlasti krok‘ – K zlosti! K tomu ještě celá obloha zatáhla se mraky, a přítel můj, patrně ve zlém úmyslu, zeptal se po chvíli jako neviňátko: ‚A ty hranice?‘“²³

Diskurzivně velkému tématu hranice neodpovídá na místě samém adekvátní rozlišovací znak. Očekávání nastolené právě a jen „vnitrozemským“ diskurzem hranice je konfrontováno s její minimální prostorovou evidencí. Situace na severu Čech byla geograficky jistě poněkud odlišná a některé texty také se zdánlivě přesvědčivým geografickým vymezením hranice explicitně pracují, zejména ty, které posilují mrazivý dojem celé scény. Kupříkladu již jmenovaný Jan Pelíšek psal: „Zde, noho, postůj! Horstva toho téměř jest země svatá – vlast, dál cizina.“²⁴ Těžko říci, nakolik jasnou vizi hranice měl. Navodil spíše jen symbolické schéma, které navíc další text hry znejasnil, když představu horského temene zmateně propojil s inscenací horského průsmyku, sjízdného pro kolonu vozů. Patrně i on si byl vědom, že volit uprostřed kruté zimy trasu přes horský masiv postrádá jaksí logiku, explicitní hranici však jednoduše potřeboval k velké scéně loučení a jiný znak než geografický, totiž temeno hor, buď ve své kognitivní výbavě neměl, nebo se mu pro scénu nezdál dostatečně majestátní.

Podobně ostatně postupovala valná většina jak literárních, tak výtvarných inscenací, které loučení kladly symbolicky na hranici: skupina emigrantů se v kopcovité krajině ohlíží do českého vnitrozemí. Hranici přitom signalizuje právě a pouze ona horská scenérie. Jen zcela výjimečně (a výlučně ve výtvarných reprezentacích) se objevují k označení demarkační čáry hraniční kameny, resp. sloupy, jejichž implementace do příběhu z období raného novověku ale byla z historického hlediska poněkud problematická.

Na primárně emblematickou funkci zemské hranice ukazuje i poměrně malý zájem o rekonstrukci alespoň hrubého itineráře Komenského cesty do exilu. Ve

22 JAN DUNOVSKÝ, *Linec*, in: Týž, *Obrázky*, Praha (bez roku vydání), s. 129–130.

23 J. DUNOVSKÝ, *Linec*, s. 130.

24 J. PELÍŠEK, *Jan Amos Komenský*, s. 74.

větší míře o ni usilují až texty vzniklé po roce 1900. V průběhu 19. století se přesnější identifikací cesty a místa, kde Komenský údajně překročil hranici, zabývalo jen několik autorů. Příznačně šlo přitom o úzce zainteresované komeniologické badatele, jako byl koncem 19. století například František J. Zoubek, nebo o autory, jež vedl především místní regionální zájem. Na sklonku 19. století se tak profilovaly dvě místopisné verze poslední cesty. První, na pramenech založená verze se klonila k výkladu, že Komenský opustil Čechy žacléřským průsmykem, druhá, založená na regionálních vyprávěních, soudila, že odešel přes Náchod.

Z dostupných pramenů znali badatelé zabývající se životem a dílem Komenského místa, kde se krátce před odchodem do Lešna skrýval. Jednalo se o podkrkonošské statky pana Jiřího Sádovského ze Sloupna. Poté je jeho pobyt pramenně doložen až z Lešna. Kdy a kudy z Čech odešel, ve známých pramenech explicitně uvedeno nebylo. Badatelé se tedy museli spokojit s dedukcí. Vycházeli při tom z údajů, jejichž autorem byl sice Komenský, netýkaly se ale jeho osoby, nýbrž osoby mladé vizionářky Kristiny Poniatowské, s níž se Komenský koncem roku 1627 seznámil v Horní Branné. Její odchod z Čech do Lešna zmínil Komenský ve spise *Historia revelationum (Historie zjevení)* z roku 1659, jímž doprovázel a komentoval předchozí vydání souboru prorockých textů *Lux in tenebris* (1657). Psal zde, že počátkem února 1628 se Kristina sešla v Žacléři s panem Sádovským a 8. února v jeho doprovodu dorazila do Lešna.²⁵ Komenského životopisci tyto údaje mapující pohyb Kristiny Poniatowské povětšinou přejali pro líčení odchodu Komenského a tiše předpokládali, že Komenský odešel spolu s Kristinou, a sice blízkým žacléřským průsmykem.

Druhá verze, která kladla Komenského cestu přes Náchod, se opírala o jednu z četných nově formovaných regionálních tradic, které kolem osoby Komenského vznikaly zejména v poslední třetině 19. století. Stopy po jejím zrodu vedou ke jménu mladého učitele Jana Karla Hrašeho, který přišel do Náchoda právě v době narůstající komeniánské kampaně, na přelomu 60. a 70. let 19. století.²⁶ Náchodská verze byla „stvrzována“ i řadou konkrétních detailů. Identifikována tu byla například Komenského lípa, na které figurovalo údajně i jeho vyobrazení, malý sklípek na Plhově, kde prý Komenský strávil poslední noc v Čechách, či

25 JAN AMOS KOMENSKÝ, *Historia revelationum Christopherei Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicii*, Amsterdami 1659, s. 84.

26 J. K. Hrašeho uvádí jako možného autora pověsti nejmenovaný autor krátké poznámky *Náchodem do vyhnanství*, Národní listy 55/1915, č. 118 (29. dubna 1915), s. 4. Podobně JAN LUNCAR, *Jan Amos Komenský*, in: *Naše vzory. Sběrka životopisův proslavených mužův i žen českých pro naši milou mládež*, (ed.) JAN KAREL HRAŠE, Praha 1883, díl 1, s. 66.

místo na Slavíkově za Náchodem směrem k Horní Radechové a dále k hranicím, kde podle pověsti zakopal své knihy. Náchodské verze se drželo i několik dosti významných autorů, mezi jinými i Josef Jireček²⁷ a zejména rodák z nedalekého Hronova Alois Jirásek. Ten ji začlenil do své povídky *Zámecký hejtman* (1879) a do některých dalších textů, věnovaných Orlickým horám.²⁸ Ani on se otázkou evidence hranice příliš nezabýval a vyřešil problém jejího rozpoznání zcela jednoduše: „Zpředu se ozvalo: Jsme na hranicích!“²⁹

Nejpozději počátkem 20. století byla náchodská verze „oficiálně“ odmítnuta a spolu s ní i její opory. Jak s ironií psal autor krátké glosy z roku 1915 otištěné v *Národních listech*, na Slavíkově bylo pryč na nesčetných místech kopáno, avšak bezvýsledně, vyobrazení na Komenského lípě bylo po bližším ohledání identifikováno jako vyobrazení sv. Vojtěcha s berlou a mitrou a sklípek na Plhově, jak se pryč ukázalo, prokazatelně vznikl až kolem poloviny 19. století.³⁰ K odmítnutí náchodské verze však začaly ukazovat i rozpory a logické deficity, které populární lokální pověst nebrala na vědomí a které byly nyní tematizovány. Například proč se Komenský nevydal do Lešna nejbližší cestou přes Žaclěř, tím spíše v doprovodu nemocné Kristiny Poniatowské, nebo proč zakopával knihy ve chvíli, kdy měl Náchod, poslední překážku na cestě k hranicím, za zády. Celý narativ byl zjevně akceptovatelný, pokud a dokud se čtenář pohyboval v rámci jeho diegetického systému. Pozice uvnitř nepostulovala nutnost přikládat nesrovnalostem význam. Jakmile však čtenář z tohoto systému vystoupil a začal na diegetickou logiku vyprávění uplatňovat kritéria, se kterými samo nepočítalo, nabyly nesrovnalosti nový status a začaly celou stavbu rozvíklávat.

Pojímání prostoru, jak je naznačuje náchodská verze poslední cesty a loučení, současně ukazuje na autoreferenčnost lokální společnosti. Nezajímá ji, nakolik příběh souhlasí se všemi indiciemi v širším geografickém rozměru, soustředí se na vlastní prostor a vlastní identitu. Také proto, jak se zdá, tato verze zcela vytěsnila otázku, kam by Komenský Náchodem odcházel. Zamýšlený elegický

27 JOSEF JIREČEK, *Dějiny literatury české*, díl I/1, Praha 1875, s. 371. Podobně například i STANISLAV ŘEHÁK KAMENICKÝ, *Pod Bory*. in: Týž, *Z rodného kraje. Obrázky pro náš lid*, Nové Město nad Metují 1885, s. 7–15.

28 ALOIS JIRÁSEK, *Zámecký hejtman*, in: Týž, *Z bouřlivých dob. Historické obrázky II*, Praha 1892, s. 57–62.

29 A. JIRÁSEK, *Zámecký hejtman*, s. 61; ALOIS JIRÁSEK, *Z Orlických hor*, in: Týž, *Rozmanitá prosa. Skizzy a studie*, Praha 1896, s. 227; TÝŽ, *Ku poluce náchodské*, in: Čechy, díl V. Hory Orlické. Stěny, Praha (bez roku vydání), s. 104;

30 *Šel Komenský Náchodem do vyhnanství*, Národní listy 55/1915, č. 118 (29. dubna 1915), s. 4.

efekt celé scény předvádějící osudové loučení s vlastí by mohla odpověď na tuto otázku nežádoucím způsobem oslabovat. Náchodem vedla cesta do Kladska, které však patřilo v 17. století k zemím Koruny české, a které by tedy pro Moravana Komenského nemuselo být nutně větší „cizinou“ než Čechy. Tento paradox náchodské verze ostatně připomněl již Jiří V. Klíma,³¹ který jej použil jako jeden z důkazů, že Komenský do exilu nešel Náchodem, nýbrž přes Žacléř. Přitom však nezahlavil v potaz, že i Slezsko, kam vedla žacléřská cesta, náleželo v Komenského době, stejně jako Kladsko, k českým zemím. Jaroslav Procházka v této souvislosti zvažoval i další okolnosti, zejména konfesijní, a zapochyboval, že by se Komenský vydával do Lešna přes Kladsko už proto, že bylo převážně katolické.³²

Náchodskou pověst tedy diskreditovala především její místopisná nevěrohodnost. Zachránit se jí pokusil J. B. Čapek, který si, zdá se, odmítal připustit, že by lidová tradice neměla pověstně pravdivé jádro. Snažil se proto toto pravdivé jádro dohledat a přišel s hypotézou, že pověst vznikla záměnou s některou jinou Komenského cestou z 20. let 17. století, a to buď do Lešna, nebo do Berlína.³³

Požadavky přesnější geografické situovanosti pak výrazně zesílily po vzniku Československé republiky. Spolu se vznikem samostatného státu změnily i zemské hranice výrazně svůj společenský a právní status. Exaktní inscenace hranic se stala naléhavější a spolu s okolností, že se Komenský stal jedním z centrálních státotvorných symbolů první republiky, vyvstala i otázka, kde překročil hranice, s novou naléhavostí a s novým nárokem na lokalizaci. Na významu nabyla zejména v roce 1928, při příležitosti třístého výročí odchodu Komenského do exilu. Právě Jiří V. Klíma tehdy inicioval instalaci malého pomníku na místě předpokládaného překročení hranice, k tomu však akutně potřeboval identifikovat konkrétní místo, kam pamětní kámen fyzicky zasadit. Asistovat mu při tom ale musela přeshraniční vyměřovací komise.³⁴ Po roce 1918 posiloval celý hraničářský diskurz a i ve spojitosti s Komenským se objevuje téma ochrany hranic a hraničních kontrol. Patrně ne náhodou se tehdy zhmotnilo téma Komenského návratu do vlasti. Zatímco na sklonku 19. století s ním autoři pracovali čistě ob-

31 J. V. KLÍMA, *Kdy a kde opustil Jan Amos Komenský Čechy?*

32 JAROSLAV PROCHÁZKA, *Jan Amos Komenský v Podkrkonoší*, Trutnov 1958, s. 23. Tento argument odmítl JAN B. ČAPEK, *Na cestě z labyrintu. Komenský a Východní Čechy*, Ústí nad Orlicí 1992, s. 75, jako neprůkazný, „protože kraj kladský nebyl čistě katolický, žilo v něm mnoho evangeliků českých i německých a naopak byly ve Slezsku i v jiných územích okrsky cele katolické, jimiž Komenský prošel“.

33 J. B. ČAPEK, *Na cestě z labyrintu*, s. 75.

34 J. V. KLÍMA, *Kdy a kde opustil Jan Amos Komenský Čechy?*

razně (tímto Komenského návratem byla metaforicky míněna jeho silící reflexe v české kultuře 19. století), brzy po vzniku Československa je do figury návratu implementována kupříkladu i představa, že vracející se Komenský je na hranicích nucen podrobit se kontrole cestovních dokladů. Když místo nich předkládá pouze své spisy, není na území státu vpuštěn a vrací se do exilu.³⁵

Zvýšené nároky na geografickou evidenci tu tedy vyplývaly jednak z nové, posílené funkce státní hranice, jednak z logiky oslavných praktik, nutně vázaných na konkrétní místa, a zčásti byly tedy i produktem samotné komemorativní praxe. Nové významy pak tematika hranice nabyla na sklonku 30. let. V roce 1939 publikoval v rámci svého životopisu Komenského Innocenc Hošťálek i fotografie míst, kudy Komenský údajně prošel a kde překročil hranice. Zachycují nejen cestu u Bílé Třemešné, příznačně pokrytou sněhem, ale i místo za Žaclěrem, kudy procházela za první republiky státní hranice a které bylo jako státní hranice označeno.³⁶

V těchto kontextech vyvstávala exaktní empirická evidence hranice jako svébytné téma. Velká většina reprezentací však konkrétní topografii redukovala na minimum a odkazovala k hranici nikoli jako ke kategorii důsledné prostorové, nýbrž především sociální. Hranici označoval rituál, ať už rituál loučení s vlastní nebo později rituál kontroly, a nahrazoval její empirickou evidenci. Hranice byla primárně atributem společnosti, nikoli prostoru.

Sociálně, resp. národnostně relevantní funkci měla ostatně v diskurzu o Komenském i již zmíněná instituce jazykové hranice. Na sklonku 19. století, v době kulminujících národnostních konkurencí, vstupovala zejména do interpretací původu Komenského. Oblast, odkud Komenský pocházel, oblast Moravského Slovácka, byla nyní nahlédnuta jako prostor na jazykové hranici několika národních celků. Kupříkladu Joseph Reber, ředitel vyšší dívčí školy v Aschaffenburgu, vysvětloval Komenského vztah k jazykům právě z povahy jeho rodiště, které podle něho leželo v průsečíku několika jazykových a etnických soustav, v prostoru, kde se stýkaly český, německý, maďarský a polský jazyk.³⁷ A právě odtud byl odvozován buď konkrétní etnický původ Komenského, nebo jeho snášenlivost a velkorysost vůči jinakosti. Kromě Němců, kteří čas od času v návaznosti na

35 KAREL JUDA, *Návrat* [Feuilleton], Národní listy, 16. listopadu 1920, s. 1–2.

36 I. HOŠTÁLEK, *Jana Amosa Komenského život a dílo v obrazech*, s. 25–26.

37 JOSEPH REBER, *Johann Amos Comenius und seine Beziehungen zu den Sprachgesellschaften*, Leipzig 1895, s. 5.

Herdera³⁸ identifikovali Komenského jako Němce, nebo alespoň zastírali jeho český původ,³⁹ vznesli svůj nárok na Komenského na sklonku století i Slováci, a to právě s odkazem na jazykovou hranici. S prosazováním štúrovského nacionalismu nabývala dočasně na relevanci interpretace, podle které pocházel Komenský z té části Moravy, která byla osídlena slovensky mluvícím obyvatelstvem, a byl tedy také Slovák.⁴⁰ Hranice je i tady operacionalizována jako sociální instituce a její distinkční role spočívá v afirmaci různosti etnických společenství, geografický aspekt je tu ale přece jen poněkud více v popředí než v případě zemské hranice.

Patrně největší zájem o exaktní průběh hranice lze tak zcela symptomaticky sledovat především ve specifickém kartografickém diskurzu, a to zejména v pojednáních o Komenského mapě Moravy. Kupříkladu Jindřich Metelka, který podrobil tuto mapu podrobnému rozboru v jubilejním roce 1892, Komenského kartografickou práci velmi oceňoval. Zejména zdůraznil relativní přesnost popisu vodních toků a pramenů řek (včetně již zmiňovaných pramenů Labe). Naproti tomu kritizoval nepřesnosti, jichž se Komenský dopustil, a to především právě ve vyznačování zemských hranic. „Uvažujeme-li o hranicích, jak je Komenský nakreslil vůkol Moravy, se stanoviska historického, tu se někde vyskytnou podstatné námitky proti nim.“⁴¹ Sledoval, jak se průběh zemských hranic od raného novověku měnil, a vyhodnocoval, kde se Komenského mapa odchyluje ve vedení hranic od jiných dobových pramenů. Obratem jej ale omlouval s odkazem na obecnou neurčitost hranic v jeho době: „Z povrchnosti nebude ho v té věci vinit nikdo, který zná tehdejší nejisté rozhraničení zemí a slyší, jak i dosud jsou v tom spory a potíže. Při hranicích českých J. Schaller v Topografii Čech vypravuje ještě v minulém století o dvojakých takových místech.“⁴²

38 Herder ale neměl na mysli etnické pojetí identity – JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Vývoj lidskosti*, Praha 1941, s. 391: „Kdybych měl vzít jednoho muže našeho národa (neboť proč nepočítati Čechy a Moravu k Německu)...“

39 Například zmíněný Joseph Reber symptomaticky vypustil ze známého výroku „rodem Moravan – jazykem Čech – povoláním bohoslovec“ – zmínku o českém jazyku Komenského a oslabil tím i etnickou identifikaci, která se v myšlení sklonku 19. století s jazykovou identitou do značné míry překrývala – J. REBER, *Johann Amos Comenius und seine Beziehungen*, s. 5: „Natione Moravus, vocatione theologus, der Abstammung nach ein Mähre, dem Berufe nach ein Theologe.“

40 K tomu blíže PĚTER MACHO, „Náš Komenský? K jednotlivým vrstvám identity J. A. Komenského v novodobé slovenské reflexii, in: *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek*, (edd.) Jiří Malíř, Radomír Vlček, Brno 2001, s. 78–79.

41 JINDŘICH METELKA, *O Komenského mapě Moravy*, Praha 1892, s. 22.

42 J. METELKA, *O Komenského mapě Moravy*, s. 22.

Tímto vysvětlením ale současně stvrdil naši pochybnost o tom, do jaké míry byla instituce hranice v době Komenského, a tedy i pro Komenského samotného, významnou institucí.

Závěr

To, co činí zemskou hranici zemskou hranicí a co ji také v reprezentacích Komenského zvýznamňuje, co jí propůjčuje významy a váže na ni sociálně sdílené emoce, není její geografická evidence, nýbrž na ni navázané rituály. Kartograficky přesná představa hranice, která je také v terénu náležitě vizualizována, není těmto reprezentacím imanentní. Míra nároku na exaktní topologické určení míst, vztahujících se k odchodu Komenského z vlasti, postupně stoupá, avšak v závislosti na kontextu. Do první světové války byl tento zájem omezen na trojí kontext: za prvé šlo o zájem odborně komeniologický, který byl veden snahou o zjišťování všech podrobností o životě a díle Komenského, tedy i podrobností topografických; za druhé o zájem diktovaný potřebami budování a afirmace lokální, resp. regionální identity, jenž směřoval ke zvýznamnění regionu v rámci národního společenství, a konečně zájem kartografický, který společenskou instituci hranice rekonfiguroval jako prostorovou kategorii a pomocí kartografického zápisu ji naturalizoval. Po vypuknutí války a zejména po vzniku samostatného Československého státu spolu se zvýznamněním funkce státní hranice je i v reprezentacích scény loučení exulantů na hranicích hranice inscenována explicitněji a s vyššími nároky na kartografickou akribii. V inscenaci hranice se tak stýká přinejmenším trojí aspekt: sociální praxe, její prostorová projekce a kartografická objektivizace. Vedle transhistorických aspektů konceptu hranice tak do inscenací Komenského odchodu do exilu pronikaly výrazné prvky historické, a jednotlivé reprezentace se tak proměňovaly v závislosti na konkrétním kulturně-historickém kontextu. Sugescie události se ale po celé 19. století obešla poměrně snadno bez přesnější geografické informace. Teprve románové biografie druhé poloviny 20. století se z ní vyprostily a vyvodily ze zmíněných nesrovnalostí zásadní konsekvence, které vedly k podstatné redukci celé scény a jejímu poměrně radikálnímu „odudalostnění“.⁴³

43 Studie je výstupem grantu GA ČR „Komenský jako místo paměti. Polyvalentní imaginace paměti a (re)konstruování kánonu“. Identifikační číslo projektu: GAP410/11/1201.